

УДК 347.921.8

Віталій Заботін,*аспірант кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРАВО НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ЯК МІНІМАЛЬНИЙ СТАНДАРТ ДОСТУПНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

У статті розглянуто право на правову допомогу в аспекті забезпечення доступної моделі цивільного судочинства. З огляду на теоретичні розробки проблеми доступності правосуддя та аналіз практики Європейського суду з прав людини, право на правову допомогу запропоновано розглядати як мінімальний стандарт доступності цивільного судочинства. Також визначено рамки його правового регулювання на національному рівні.

Ключові слова: правова допомога, юридична допомога, право на правову допомогу, доступність правосуддя, справедливий судовий розгляд.

Постановка проблеми. Натепер ефективність судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод і законних інтересів на пряму залежить від наявної моделі цивільного судочинства, яка, серед іншого, повинна відповідати вимогам справедливого судового розгляду, встановленого в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), оскільки, ратифікувавши останню, Україна тим самим взяла на себе зобов'язання гарантувати дотримання прав, закріплених у ній. Справедливий судовий розгляд, виходячи з прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), з-поміж іншого, включає в себе змагальність і рівноправність сторін, а також право доступу до суду.

Однак, з одного боку, право на доступ до правосуддя само по собі не є абсолютним і за своєю правовою природою підлягає державному регулюванню, що допускає запровадження деяких його обмежень, але так, щоб це не призводило до порушення сутності цього права. З іншого боку, змагальність і рівноправність також вимагають вжиття певних заходів з метою належного відправлення правосуддя. Одним із засобів їх забезпечення може виступати система правової допомоги, проте можливість її отримання так само підпадає під регулювання державою. Як наслідок, за певних обставин практичний захист цивільних прав, свобод і законних інтересів може залишитися примарним. У зв'язку з наведеним постає проблема: як можливість особи отримати правову допомогу під час відправлення правосуддя в цивільних справах відбивається на ефективності поновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод і законних інтересів.

Між іншим, питанням правової допомоги в контексті доступності цивільного судочинства приділялася увага такими вченими: В. Комаровим, В. Кройтором, Н. Сакарою, Т. Цувіною, П. Шевчуком та іншими. Разом із тим у їхніх працях недостатньо уваги приділено дослі-

дженню питання стосовно того, наскільки здійснення права на правову допомогу може впливати на забезпечення доступності цивільного судочинства, що якраз і становить мету статті.

Виклад основного матеріалу. У науці цивільного процесуального права під доступністю правосуддя переважно розуміють міжнародний стандарт, що є певною вимогою, яка відбиває закріплені в міжнародних нормах і національному законодавстві загальновизнані чинники здійснення правосуддя та дає змогу визначити його ефективність [1, с. 24; 2, с. 46–47; 3, с. 89, 98]. При цьому підкреслюється, що доступність правосуддя може забезпечуватися в межах певної моделі цивільного судочинства [4; 3, с. 177–186; 5, с. 145–147; 6; 7, с. 7]. Остання в літературі характеризується по-різному. Наприклад, О. Грабовська, визначаючи наявну модель вітчизняного цивільного судочинства, вказує на необхідність посилення співпраці між судом та особами, які беруть участь у розгляді цивільної справи, в частині доказової діяльності, але зі збереженням максимальної активності сторін і недопущенням свавілля судовими органами [8]. Г. Фазикош веде мову передусім про посилення гарантій рівності процесуальних можливостей сторін шляхом «озброєння» останніх «активними процесуальними гарантіями». Однак учений не зазначає, що потрібно розуміти під цими гарантіями [9, с. 31]. У свою чергу, Н. Сакара робить спробу сконструювати модель справедливого судочинства, яка є найбільш придатною, на її думку, щодо забезпечення стандарту доступності правосуддя в цивільних справах. Така модель, охоплюючи своїм змістом інституціональні, функціональні та нормативні риси, має узгоджувати, з одного боку, активність сторін у частині формування та розпорядження матеріальною стороною справи (визначення способів та обсягу захисту прав, засобів доказування тощо), з іншого боку, контрольну діяльність суду за процедурою її розгляду [2, с. 47–71]. Деяко інакше уявляє собі модель справедливого судочинства Т. Цу-

віна, акцентуючи основну увагу на можливості модифікації положення суду під час розгляду справи шляхом запровадження так званого «судового керівництва» [3, с. 177–186].

Не вдаючись до характеристики вищенаведених моделей, зазначимо, що майже всі науковці єдині в тому, що модель цивільного судочинства, яка гарантує доступність правосуддя, має будуватися на засадах змагальності, хоча співвідношення «автономії сторін» і «активності суду» може бути різним. Наведене зумовлено передусім позицією ЄСПЛ, який виходить із того, що доступним правосуддя в цивільних справах визнаватиметься лише за умови дії змагальної моделі цивільного судочинства [10, с. 394], в основі якої лежить принцип змагальності. Водночас ЄСПЛ нічого не каже щодо того, якою саме повинна бути змагальність, тим самим залишаючи свободу вибору у вирішенні цього питання за державами-учасницями Конвенції.

Убачається, що в основу моделі цивільного судочинства, яка забезпечує доступність правосуддя, має закладатися не лише змагальність, а й рівноправність сторін у процесі, оскільки, поперше, ці принципи хоча й визначаються у вітчизняній літературі як самостійні та автономні в системі принципів засади з власним змістом [11, с. 187–195, 201–202; 12, с. 182–183], але, виходячи з прецедентної практики ЄСПЛ, вони є спорідненими явищами більш широкого поняття «справедливий судовий розгляд» [3, с. 167–173]. Останнє якраз і передбачає, що «доказування у справі під час змагальної процедури можна вважати належним, якщо сторонам була надана рівна можливість подати власні докази та ознайомитися із доказами, поданими іншою стороною (приміром, через представника), надати усне пояснення у справі, брати участь в обговоренні обставин, які досліджуються судом, і висловити свою оцінку досліджуваних доказів» [13, с. 91]. По-друге, в періодичній літературі підкреслюється, що змагання як засада судового розгляду можливе тільки між рівними особами (сторонами), тобто жодна зі сторін не повинна мати вагомих процесуальних переваг над своїм опонентом, у зв'язку з чим принцип рівноправності є обов'язковою передумовою саме змагальності [14, с. 106; 15, с. 19; 16, с. 21; 17, с. 52; 13, с. 89–90]. Вимога «рівності сторін» в аспекті «справедливого балансу» між сторонами, на думку ЄСПЛ, розповсюджується як на цивільне, так і на кримінальне судочинство [18]. Як приклад порушення принципу процесуального рівноправ'я визнається ситуація, за якої одну зі сторін поставили в явно нерівні умови порівняно з іншою, у зв'язку з відмовою надати судового представника, що потягло позбавлення її можливості ефективно представити цивільну справу [19]. Отже, під час розгляду та вирішення цивільних справ потрібно гарантувати «рівність балансу між інтересами сторін», в протилежному разі суд ухвалюватиме незаконне рішення.

Зазначимо, що в науці процесуального права вже висловлювалася точка зору, що доступність правосуддя має пов'язуватися не лише

зі змагальністю, а й із рівноправністю. Наприклад, М. Каппеллетті, якого, поза всяким сумнівом, можна вважати засновником руху «За доступ до правосуддя», писав, що доступність правосуддя може бути виражена як повна «рівність зброї», тобто впевненість, що кінцевий результат залежить тільки від юридичних властивостей правових позицій сторін і не пов'язаний з іншими відмінностями. Водночас учений підкреслював, що така досконала рівність, звичайно, утопічна, оскільки відмінності між сторонами повністю неможливо ліквідувати. Питання має зводитися лише до того, скільки «бар'єрів» із цією метою необхідно подолати. До «бар'єрів», які перешкоджають досягати «рівності зброї», він зараховував необхідність нести значні судові витрати (як судовий збір, так і гонорари адвокатів), так звані «стратегічні переваги» сторін, які можуть суттєво впливати на вирішення справи (фінансові ресурси, особиста правова компетентність, психологічна готовність розпочинати процес), а також різниця між тими хто, регулярно має справу із цивільним процесом, та особами, які майже не мають такої практики [20, с. 10–21].

Схожої позиції дотримувався й Лорд Вульф, зазначаючи, що основними та необхідними засадами системи цивільного судочинства, здатними забезпечувати ефективний доступ до правосуддя для всіх, є гарантування позивачам рівних можливостей, незалежно від їхніх ресурсів, відстоювати або захищати свої законні права; забезпечення кожному учасникові процесу адекватної можливості викласти власну справу і відповісти на дії опонента тощо. Саме ці принципи, які відображають прихильність Лорда Вульфа до процесуальної справедливості, натеper так само є важливими як основи справедливості [21, с. 12–13].

З наведеного випливає, що доступність правосуддя крізь призму відповідної моделі судочинства напруга залежить від вирішення проблеми нерівності осіб, які беруть участь у розгляді цивільної справи. Особисто М. Каппеллетті розв'язання цієї проблеми вбачав, серед іншого, в можливості отримати правову допомогу [20, с. 21]. Запропонований науковцем підхід сьогодні знайшов своїх прихильників, які схиляються до думки, що наділення процесуальними гарантіями, зокрема забезпеченням правовою допомогою, варто розглядати як належний та ефективний засіб «правового зрівнювання» сторін [13, с. 93; 22, с. 11–12].

Отже, від вирішення забезпечення сторонам рівного становища залежить доступність цивільного судочинства, а проблема «рівності», у свою чергу, може вирішуватися за допомогою здійснення права на правову допомогу, що й дасть можливість певною мірою їх «зрівняти». Інакше кажучи, реалізація цього права забезпечуватиме змагальність цивільного процесу шляхом сприяння сторонам у «відтворенні» реальної (практичної) рівноправності між ними. Це дасть змогу «вирівняти сторони», зберігаючи «справедливий баланс між їхніми інтересами». Водночас, виходячи з того, що юрисдикція ЄСПЛ має наднаціональне по-

ширення, а доступність правосуддя в науці цивільного процесуального права переважно розглядається як міжнародний стандарт, який, як продемонстровано вище, складно собі уявити без можливості щонайменше скористатися правом на правову допомогу, можна казати про концепт цього права як мінімального стандарту доступності цивільного судочинства. Характеристика останнього як мінімального стандарту пояснюється тим, що воно гарантує належне функціонування не всіх засад змагального цивільного судочинства, а лише виключних, тих із них, без яких судовий розгляд не може виникнути, навіть якщо й розпочався, не вважатиметься рівним як для позивача, так і для відповідача.

Варто, однак, відмітити, що право на правову допомогу як мінімальний стандарт доступності цивільного судочинства, на нашу думку, не має визнаватися абсолютною можливістю. Його реалізація вимагає відповідного правового регулювання, що означає функціонування в чітко визначених рамках, межі яких окреслює ЄСПЛ у своїх рішеннях. Ці межі існують у вигляді базових положень, яким повинно задовольняти право на правову допомогу з метою забезпечення доступного відправлення правосуддя в цивільних справах.

Насамперед варто відмітити, що з низки рішень ЄСПЛ [23; 24] випливає, що надання правової допомоги на договірних засадах не наві'язується, однак водночас ЄСПЛ лише вимагає, щоб особам забезпечувалася можливість ефективно та на рівних умовах щодо протилежної сторони представлення своєї справи безвідносно до того, чи то із цією метою позивач і відповідач особисто беруть участь у цивільному процесі, чи то діють через судового представника [25]. Звідси вбачається, що в національних судових установах має надаватися право на ефективне представництво інтересів особи, яке, з одного боку, стосується забезпечення права сторони на самопредставництво, тобто мова йде про правомочність вказаного суб'єкта на власні дії, пов'язані з користуванням правовою допомогою, в контексті теорії «суб'єктивних прав», з іншого боку, така допомога може гарантуватися через іншу правомочність – на чужі дії, зокрема на процесуальні дії судового представника [26] або органу та особи, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб (ст. 45 Цивільного процесуального кодексу України).

До базових положень права на правову допомогу як мінімального стандарту доступності правосуддя в цивільних справах варто зараховувати те, що особи на власний розсуд обирають, яким видом правової допомоги їм користуватися, і несуть особисту відповідальність за неналежні наслідки такого вибору. Держава не повинна втручатися в можливість особи робити вибір, що відповідає диспозитивності як однієї із сутнісних засад цивільного судочинства [24].

Право на правову допомогу охоплює такий складник, як можливість отримати державну безоплатну правову допомогу. Однак здійснення останньої залежить від держави, яка

самостійно окреслює рамки реалізації права на зазначену допомогу шляхом установлення передумов та умов його надання. Тобто система вказаної допомоги має створюватися, але держава вільна у визначенні осіб, які можуть на неї претендувати. Наприклад, такі передумови можуть стосуватися майнового становища особи, яка бажає отримати державну безоплатну правову допомогу (залежить від її фінансового положення), та перспектив самої справи, як приклад, справа “Serap Demirci v. Turkey” [27]. У свою чергу, умовами її надання можуть виступати необхідність забезпечення можливості ініціювати цивільне судочинство (доступ до суду) або потреба в ефективній участі сторони в розгляді справи («справедлива процедура») (справа “P., C. and S. v. The United Kingdom” [28]). Проте застосування тієї чи іншої умови має індивідуальний характер, адже вимагає врахування всіх обставин і фактів кожної конкретної справи (“Airey v. Ireland” [29] і “Steel and Morris v. The United Kingdom” [19]), які одночасно залежать від суб'єктивних (здатність особи представляти себе ефективно, наприклад, “McVicar v. United Kingdom” [25]), при цьому має враховуватися ступінь уже отриманої правової допомоги до судового звернення або на попередній стадії провадження у справі [30]) та об'єктивних (важливість об'єкта судового захисту, складність національного законодавства, як матеріального, так і процесуального) [27; 31; 32] чинників. Як бачимо, здебільшого визнання передумов та умов надання державної безоплатної правової допомоги є оцінною категорією, що вимагає всебічного дослідження не лише матеріалів справи, а й «відстеження» фактичних дій осіб, які беруть участь у розгляді справи.

Більше того, розглядаючи питання безоплатної правової допомоги, варто відмітити, що ЄСПЛ так само не наві'язує її особі, яка має право на отримання такої допомоги. Так, у справі “Granos Organikos Nacionales S.A. v. Germany” [33], в якій заявник скаржився на порушення п. 1 ст. 6 Конвенції через те, що він не зміг отримати безоплатну правову допомогу в цивільному судочинстві, ЄСПЛ, установивши відсутність вказаного порушення, підкреслив, якщо б особа-заявник звернулася з відповідною заявою до уповноваженого органу, то вона б отримала правову допомогу у формі звільнення від сплати судових витрат, однак цього він не зробив. Отже, видається, що свідоме невикористання особою свого права на безоплатну державну правову допомогу позбавляє її в подальшому можливості посылатися на порушення права на доступ до суду.

Висновки

Підбиваючи підсумок вищеведеному, варто вказати, що від реалізації права на правову допомогу напряму залежить доступність цивільного судочинства, оскільки воно забезпечує дію виключних засад змагального процесу, без яких судовий розгляд не може виникнути, а якщо й розпочався, не відповідатиме вимозі

рівності сторін. Інакше кажучи, це право дає можливість зберігати «справедливий баланс між інтересами сторін» шляхом «вирівнювання» останніх. У зв'язку з цим право на правову допомогу має розглядатися як мінімальний стандарт доступності цивільного судочинства, яке водночас не має вважатися абсолютним і передбачає наявність певних передумов та умов його здійснення.

Список використаних джерел:

1. Комаров В.В. Вступ до курсу «Цивільний процес»: [лекція] / В.В. Комаров // Право України. – 2011. – № 10. – С. 120–152.
2. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: [монографія] / Н.Ю. Сакара. – Х.: Право, 2010. – 256 с.
3. Цувіна Т.В. Право на суд у цивільному судочинстві: [монографія] / Т.В. Цувіна. – Х.: Слово, 2015. – 281 с.
4. Луспенник Д. Роль суду в цивільному змагальному процесі / Д. Луспенник // Юридичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 116–120.
5. Сакара Н.Ю. Модель цивільного судочинства та проблема його доступності / Н.Ю. Сакара // Проблеми законності. – 2008. – Вип. 98. – С. 145–152.
6. Ратушна Б.П. Змагальність судового процесу – запорука справедливої судового розгляду / Б.П. Ратушна // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 232–236.
7. Шамшураєв Л.Л. Доступність правосуддя як гарантія реалізації права на судову захисту в сфері гражданської юрисдикції / Л.Л. Шамшураєв // Арбитражний і гражданський процес. – 2011. – № 1. – С. 5–8.
8. Грабовська О. Змагальна модель цивільного судочинства: поняття та юридична природа / О. Грабовська // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Юридичні науки». – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2012. – Вип. 90. – С. 54–58.
9. Фазикош Г. Змагальний тип цивільного судочинства та вплив змагальних процедур на судові рішення / Г. Фазикош // Право України. – 2002. – № 12. – С. 27–32.
10. Сальвіа Микеле де. Прецеденти Європейського Суду по правам людини. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / Микеле де Сальвіа. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.
11. Курс цивільного процесу: [підручник] / за ред. В.В. Комарова; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х.: Право, 2011. – 1352 с.
12. Жилин Г.А. Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы: [монографія] / Г.А. Жилин. – М.: Проспект, 2010. – 576 с.
13. Рабінович П.М. Належне доказування як елемент права на справедливий судовий розгляд у судовому праві України (в світлі європейських стандартів) / П.М. Рабінович, Б.П. Ратушна // Право України. – 2015. – № 3. – С. 87–97.
14. Гревнов А.А. Соотношение принципов равноправия сторон и равенства всех перед законом и судом с принципом состязательности в гражданском процессуальном праве / А.А. Гревнов // Современное право: научно-практический журнал. – 2011. – № 8. – С. 104–107.
15. Зайцев И.М. Отрицательные факты в гражданских делах / И.М. Зайцев, М. Фокина // Российская юстиция. – 2000. – № 3. – С. 19–20.
16. Тимченко Г. Принцип процесуальної рівності сторін в історичному та теоретичному аспектах / Г. Тимченко // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 7. – С. 18–21.
17. Ніколенко Л. Взаємозв'язок принципів змагальності, диспозитивності та процесуальної рівності учасників у господарському судочинстві / Л. Ніколенко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 10. – С. 51–54.
18. Feldbrugge v. the Netherlands, no. 8562/79, ECHR 1986 / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-57486%5C%5C%7D%7D>.
19. Steel and Morris v. the United Kingdom, no. 68416/01, Reports of Judgments and Decisions 2005-II / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-68224%5C%5C%7D%7D>.
20. Cappelletti M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice. – Milan. – 1979. – Vol. 1. – 1023 p.
21. “Improving Access to Justice through Collective Actions” Developing a More Efficient and Effective Procedure for Collective Actions / Editors John Sorabji Michael Napier CBE QC Robert Musgrove, 2008. – P. 488.
22. Рабінович П. Загальнотеоретичні проблеми права на належне доказування в українському судочинстві (у світлі практики Страсбурзького суду) / П. Рабінович, Б. Ратушна // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. – Х.: Право, 2014. – № 3 (78). – С. 7–19.
23. Larin v. Russia, no. 15034/02, ECHR 2010 / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-98550%5C%5C%7D%7D>.
24. N.J.D.B. v. The United Kingdom, no. 76760/12, ECHR 2015 / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-158160%5C%5C%7D%7D>.
25. McVicar v. United Kingdom, no. 46311/99, Reports of Judgments and Decisions 2002-III / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-60450%5C%5C%7D%7D>.
26. Shilbergs v. Russia, no. 20075/03, ECHR 2009 / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-96357%5C%5C%7D%7D>.
27. Separ Demirci v. Turkey, no. 316/07, ECHR 2012 / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-108409%5C%5C%7D%7D>.
28. P., C. and S. v. The United Kingdom, no. 56547/00, Reports of Judgments and Decisions 2002-VI / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-60610%5C%5C%7D%7D>.
29. Airey v. Ireland, 09 October 1979 § 26 Series A no. 32.
30. Urbisiene and Urbsys v. Lithuania, no. 16580/09, ECHR 2016 / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22itemid%22%3A%22%5C%5C001-168379%5C%5C%7D%7D>.

31. Subicka v. Poland, no. 29342/06, ECHR 2010 / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»: \[«001-100409»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»: [«001-100409»]}).

32. Shamoyan v. Armenia, no. 18499/08, ECHR 2015 / HUDOC [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»: \[«001-155811»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»: [«001-155811»]}).

33. Granos Organikos Nacionales S.A. v. Germany, no. 19508/07, ECHR 2012 / HUDOC [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»: \[«001-109807»\]}](http://hudoc.echr.coe.int/rus#{«itemid»: [«001-109807»]}).

В статье рассмотрено право на правовую помощь в аспекте обеспечения доступной модели гражданского судопроизводства. Исходя из теоретических разработок проблемы доступности правосудия и анализа практики Европейского суда по правам человека, право на правовую помощь предложено рассматривать как минимальный стандарт доступности гражданского судопроизводства. Также определены рамки правового регулирования этого на национальном уровне.

Ключевые слова: правовая помощь, юридическая помощь, право на правовую помощь, доступность правосудия, справедливое судебное разбирательство.

The article deal with the right to legal aid in the aspect of providing an accessible model of civil proceedings. Based on the theoretical developments of the problem of access to justice and analysis of the practice of the European Court of Human Rights, the right to legal aid was considered as a minimum standard of access to the civil proceedings. Also the framework of legal regulation of this right at the national level is defined.

Key words: legal aid, legal assistance, right to legal aid, access to justice, fair trial.

